

*Андрій ТКАЧЕНКО**Олена ЖДАНОВА-НЕДІЛЬКО**Олексій СЄДАКОВ**Дмитро ДРОЗДОВ*<https://doi.org/10.33989/pnpu.966.c3713>

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПЕДАГОГА

Анотація. Розглянуто феномен невербальної компетентності як ключовий елемент педагогічної майстерності працівників освітньої галузі, що зумовлює повноцінну інтеракцію суб'єктів комунікації. Обґрунтовується думка, що, оскільки невербальна комунікація забезпечує значну частину інформаційного обміну в освітньому процесі, її значення для ефективного педагогічного спілкування є важливим незалежно від форм організації взаємодії зі здобувачами освіти. У дослідженні проаналізовано основні системні характеристики невербальної компетентності педагога: перцептивна чутливість, емоційна регуляція, креативність невербальної експресії, культурна адаптивність і рефлексивність. Зазначено, що розвиток цих характеристик сприяє вдосконаленню професійних якостей педагога, підвищенню ефективності освітнього процесу та формуванню довірливих стосунків зі здобувачами освіти. Окреслено орієнтовну структуру процесу формування невербальної компетентності вчителя, що включає низку компонентів: освітньо-теоретичний, практичний, рефлексивний, інтерактивний, особистісно-розвивальний, інноваційно-технологічний та праксеологічний. Наголошується на важливості спеціальної підготовки, яка включає тренінги та рефлексію, для формування невербальної компетентності. Результати дослідження вказують на необхідність інтеграції невербальних стратегій у професійну підготовку педагогів.

Ключові слова: невербальна компетентність учителя, педагогічна майстерність, професійна діяльність педагога, педагогічне спілкування,

невербальна комунікація, педагогічна техніка, формування невербальної компетентності.

Abstract. The phenomenon of non-verbal competence is examined as a key element of pedagogical mastery for education professionals, facilitating full-fledged interaction among communication subjects. The opinion is substantiated that, since non-verbal communication accounts for a significant portion of information exchange in the educational process, its importance for effective pedagogical communication is crucial regardless of the forms of interaction with learners. The study analyzes the main systemic characteristics of a teacher's non-verbal competence: perceptual sensitivity, emotional regulation, creativity of non-verbal expression, cultural adaptability, and reflexivity. It is noted that the development of these characteristics contributes to improving the professional qualities of a teacher, increasing the effectiveness of the educational process, and fostering trusting relationships with learners. The approximate structure of the process of forming a teacher's non-verbal competence is outlined, which includes a number of components: educational-theoretical, practical, reflective, interactive, personal-developmental, innovative-technological, and praxeological. The importance of specialized training, including workshops and reflection, for the development of non-verbal competence is emphasized. The research results indicate the necessity of integrating non-verbal strategies into the professional training of educators.

Key words: nonverbal competence of a teacher, pedagogical mastery, professional activity of an educator, pedagogical communication, nonverbal communication, pedagogical techniques, development of nonverbal competence.

Постановка проблеми. У реаліях трансформації сучасної української освіти дедалі виразніше виявляється потреба у педагогові як висококваліфікованому комунікаторі, здатному ефективно взаємодіяти зі здобувачами освіти, з їхніми батьками, з колегами. В цьому контексті особливий

інтерес становить невербальна комунікація – надзвичайно важливий компонент згаданого процесу. Вона посилює його дієвість (або, в разі своєї недосконалості, навпаки – може знизити сенс вербального послання); формує емоційний клімат у класі, аудиторії; впливає на рівень довіри й взаєморозуміння. Загалом же, в ширшому соціальному сенсі, невербальна комунікація охоплює всі форми самовираження людини, які не спираються безпосередньо на слова. Вона встановлює контекст для комунікації та дає змогу досягнути її справжнє значення, у зв'язку з чим є сенс вважати здатність до читання невербальних сигналів однією з найважливіших умов ефективного спілкування.

У тематичних публікаціях розповсюджена думка, що понад 90% комунікації є невербальною, тобто інформація транслюється за допомогою невербальних сигналів: жестів, міміки, погляду, голосових характеристик, постви тощо. Відтак, педагогам необхідно не лише усвідомлювати свої невербальні сигнали, але й активно їх використовувати для створення ефективного навчального середовища. Проте в системі професійної підготовки педагогів сфера невербальної комунікації досі недостатньо структурована й усвідомлена, далеко не завжди передбачається необхідна для її успішного функціонування діяльність з набуття системних знань і практичних навичок.

В історії вітчизняної педагогічної освіти зустрічаємо чимало спроб знайти шляхи усунення цієї проблеми. Сьогодні актуальність відповідних досліджень посилюється низкою суперечностей: між високими вимогами до комунікативної культури вчителя та обмеженими можливостями їхнього формування в традиційних освітніх програмах; між потребою у педагогові з розвиненим емоційним інтелектом і переважно раціоналістичним підходом до його підготовки; між значущістю невербальних аспектів у педагогічній взаємодії та нестачею методик, які б сприяли їхньому свідомому опануванню. Подолання цих суперечностей неможливе без переосмислення змісту й методів фахової

підготовки, зокрема – вимагає ведення цілеспрямованої роботи над розвитком майстерності невербальної комунікації.

Невербальні засоби педагогічної дії є тим інструментом створення емоційного контексту, який, відповідно до ступеня своєї досконалості, в багатьох випадках визначає й міру ефективності освітнього процесу. Невербальна мова «ніколи не мовчить», вона впливає на встановлення міжособистісного контакту, формування того чи іншого типу стосунків, і крім того – значно підвищує ефективність формування знань. Педагог, який володіє немовленнєвим інструментарієм спілкування, уміє краще акцентувати емоційний контекст повідомлення, мотивувати учнів, гальмувати їхні деструктивні реакції і стимулювати позитивні. Майстерність педагога в цій сфері сприяє формуванню довіри, підтримці дисципліни без примусу, активізації пізнавальної діяльності учнів і зниженню конфліктності. Водночас, недооцінка чи неусвідомлене використання невербальних засобів, нездатність правильно інтерпретувати невербальні реакції комунікативних партнерів може призводити до комунікативних бар'єрів, непорозумінь і втрати педагогічного авторитету. Тому проблема розвитку невербальної компетентності педагога є актуальною як для підготовки майбутніх учителів, так і для професійного вдосконалення практикуючих фахівців.

Сучасна українська освіта стрілася з цілою низкою викликів, які актуалізують підняте питання. Спостерігається зростання культурної, соціальної і навіть емоційної різноманітності здобувачів освіти. Подібна ситуація підвищує вимоги до педагога щодо його «невербальної чутливості». Поширення дистанційної освіти, викликане пандемією та війною, актуалізувало важливість адекватної інтерпретації невербальних сигналів через цифрові платформи, де засоби комунікації значно обмежені, а отже, й орієнтація в комунікативній ситуації ускладнюється. Тож настає час для посилення уваги до формування невербальної компетентності педагогів з урахуванням нових умов їхньої роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема немовленнєвих засобів спілкування упродовж декількох десятиліть глибоко розробляється в царині таких наук, як соціальна психологія, антропологія, етнографія, лінгвістика. В той же час, надзвичайно вагомі в практичному сенсі функціонування і розвитку як окремої людини, так і суспільства в цілому, розробки «невербальної» тематики мають, насамперед, такі галузі, як педагогіка і менеджмент.

Теоретичні й практичні основи формування невербальної компетентності педагога знайшли потужний розвиток у діяльності науковців, що належать до Полтавської школи педагогічної майстерності (І. Зязюн, О. Мирошник, Л. Савенкова, В. Семиченко та ін.). Їхні дидактичні розробки, що втілюються навчальним курсом «Основи педагогічної майстерності», досі є актуальними і суголосні пошукам, які нині ведуться у цій сфері, попри досить значні зміни в умовах функціонування вітчизняних закладів освіти.

Аналіз авторитетних публікацій за останнє десятиліття демонструє зростаючий інтерес учених до вивчення функції невербальної комунікації в діяльності педагога. Так, привертає увагу дослідження специфіки невербальної взаємодії між викладачами та студентами з різних культур, автор якого підкреслює важливість усвідомлення культурних відмінностей у невербальних сигналах для ефективного педагогічного спілкування (Моргунова, 2017). Загальні питання ролі невербального складника в комунікативній парадигмі освітнього процесу, питання формування невербальної комунікативної компетентності всебічно аналізувалися багатьма іншими українськими вченими (Гражевська, 2016; Довбенко, 2016; Хома, 2022).

Зарубіжні вчені теж досить активно провадять дослідження в цьому напрямку. Так, нещодавно група науковців з Іспанії, Польщі та Австрії опублікували результати огляду методів автоматичного розпізнавання емоцій за допомогою тілесних жестів. Вони підкреслюють значення невербальних

сигналів у міжкультурній комунікації та їхній потенціал у навчальному процесі (Noroozi, Corneanu, Kamińska, Sapiński, Escalera, & Anbarjafari, 2021). В інноваційній розробці німецьких учених представлений мультимодальний аналіз педагогічної невербальної іммедіатності, що ґрунтується на комп'ютерній моделі для фіксації невербальної поведінки вчителів на основі відеозаписів уроків. Програма аналізує міміку, інтенсивність жестів та просторову динаміку, демонструючи високу кореляцію з висновками експертів. Це відкриває нові можливості для об'єктивного оцінювання педагогічної майстерності фахівця (Petković, Frenkel, Hellwich, & Lazarides, 2024). Подібним проблемам присвячується низка інших помітних закордонних праць, які розкривають різні аспекти впливу невербальної комунікації на перебіг навчання та взаємини в системі «Учитель – учень» (Bambaeeroo, Shokrpour, 2017; Dobrescu, Lupu, 2015; Ghorzang, Omari, Yahyazai, 2021; Kasimov, 2022; Naz, Farooq, Akbar, 2023).

Наведені дослідження підкреслюють важливість невербальної комунікації в педагогічній діяльності та її вплив на ефективність освітнього процесу. Вони також демонструють міждисциплінарний підхід до вивчення цієї теми, торкаючись як технологічних аспектів, так і культурних та психологічних чинників, що мають вплив на перебіг та результати невербального інформаційного обміну. Однак, аспекти професійної підготовки педагога як комуніканта в сучасному освітньому просторі залишаються недостатньо розробленими.

Мета нашої розвідки полягає в аналізі теоретичного і практичного аспектів феномену невербальної компетентності вчителя як системного складника його професійно-педагогічної майстерності.

Виклад основного матеріалу. Виступаючи невід'ємним складником будь-якої взаємодії, передаючи значну частину інформації та емоцій без слів, у контексті освітнього процесу, де ефективний обмін знаннями, формування особистості та створення сприятливої атмосфери є пріоритетом, невербальна

комунікація набуває особливої ваги. Система притаманних їй сигналів – погляду, міміки, жестів, поведінки, інтонації, просторового розташування – відіграє значну роль у створенні продуктивного навчального середовища, підтримці уваги учнів та забезпеченні взаєморозуміння між педагогом та здобувачами освіти. Усвідомлене використання та достатньо точна інтерпретація невербальних проявів сприяє підвищенню ефективності викладання, формуванню довіри, розвитку емпатії та комунікативної компетентності всіх учасників освітнього процесу, враховуючи виклики сучасних форм навчання.

Не викликає сумніву, що значна частина засвоєного учнями в навчанні і те, яким вони бачать освітнє середовище, сприймаючи його в цілому та як сукупність низки вагомих чинників, передається імпліцитно, через невербальні сигнали, навіть без явних словесних інструкцій. В такий спосіб формується своєрідний «невидимий план навчальної взаємодії», що сприймається не тільки і не стільки завдяки засобам логічного «розшифровування» системи взаємоспрямованих сигналів, скільки через сукупність почуттів, які ними викликаються.

Так, коли вербальне повідомлення викладача (наприклад: «Я тут, щоб допомогти вам навчатися») суперечить невербальним сигналам, таким, як схрещені руки або відсутність зорового контакту, що (часто мимоволі) свідчать про незацікавленість або роздратування, невербально трансльована інформація зазвичай є для співрозмовників більш достовірною і вагомою, ніж зміст, переданий вербально. Це може призвести до суперечностей у сприйнятті особистості педагога, недовіри до його слів (зокрема, до вербально декларованих намірів і пропонуваніх норм взаємодії), а відтак – до емоційного відсторонення учнів. Учитель, у якого слова розходяться з діями (хай, навіть, на рівні окреслення своїх ставлень і намірів), не сприймається як авторитетна постать, радник, носій принципів, на які варто спиратися в житті. Таким чином, необхідність відповідності між вербальною та невербальною комунікацією є

важливою не лише для забезпечення ясності та довіри у освітньому процесі, а й для репутації педагога як професіонала та особистості.

Той факт, що невербальні повідомлення часто мають більше значення для навчання учнів, ніж формальна інструкція, означає, що невербальна комунікація діє як первинний фільтр, через який сприймається та обробляється вербальна інформація. Якщо невербальні сигнали позитивні та підтримуючі, вони відкривають канал для ефективного вербального навчання. Якщо ж вони негативні або заплутані, вони можуть діяти як бар'єр, незалежно від якості вербального змісту. Це вказує на прямий когнітивний вплив невербальної компетентності, підносячи її від «м'якої навички» до фундаментального педагогічного вміння, що безпосередньо впливає на когнітивні процеси учнів.

Питання, що слідує з наведеної вище та сотень подібних ситуацій, полягає насамперед у тому, як програми підготовки вчителів можуть систематично розвивати усвідомлення цього «невидимого навчального плану», щоб забезпечити позитивне та послідовне повідомлення у єдності вербальної та невербальної передачі інформації.

Попри те, що невербаліка є природним складником людської поведінки, застосування якого в більшості індивідів відбувається на межі між свідомим і неусвідомленим, так само як і напрацювання елементарних навичок «зчитування» невербальних сигналів, цей феномен на сьогодні досить детально структурований, і зокрема – в контексті педагогічної взаємодії, де визначено наступні ключові компоненти невербальної комунікації:

- **кінесика** – рухи тіла, включаючи поставу, жести та загальні рухи;
- **окулесика** – зоровий контакт, обмін поглядами;
- **міміка** – вирази обличчя, що передають емоції та наміри без слів;
- **паралінгвістика** – невербальні елементи голосу, такі як інтонація, висота, гучність, темп, ритм та паузи;

- **проксеміка.** Стосується використання фізичного простору та просторового дизайну в навчальному середовищі;
- **зовнішній вигляд** (одяг, зачіска, міра доглянутості, відповідність модним тенденціям тощо);
- **такесика** – будь-який фізичний контакт між людьми, який несе певне смислове та емоційне навантаження.

Компоненти невербаліки працюють синергетично, щоб передати багатий шар значення, який часто є більш впливовим, ніж лише вербальний зміст. Розуміння кожного компонента є життєво важливим для вчителів, щоб свідомо контролювати свій невербальний вихід та точно інтерпретувати сигнали учнів. Зупинимось більш докладно на окремих аспектах невербальної педагогічної комунікації.

1. Міміка та зоровий контакт: інструменти емоційного зв'язку та уваги

Міміка та зоровий контакт є потужними невербальними інструментами, що встановлюють емоційні зв'язки, передають автентичність та керують увагою та залученістю учнів. Людське обличчя є надзвичайно виразним, передаючи широкий спектр емоцій без слів. Міміка часто є підсвідомою і може виказувати невідповідності в повідомленні мовця, проте в практиці педагогічної діяльності дуже важливо, щоб вона була адекватною тій моделі взаємодії, яку впроваджує вчитель, і водночас – достатньо виразною. Ще з раннього віку людина навчається «зчитувати» мімічні вирази оточуючих, реагувати на них, враховувати як істотну ознаку ставлення до себе та ситуації в цілому. Якщо ж міміка співрозмовника надто млява, неінформативна, то це може викликати низку негативних відгуків та інтерпретацій, таких як відчуття байдужості або незацікавленості (в розмові, темі або в комунікативному партнерові); нерозуміння або плутанина (важко зрозуміти емоційний стан або справжнє ставлення людини до того, що відбувається, що може призвести до неправильної інтерпретації повідомлення); відсутність емоційного зв'язку; враження втоми або апатії (млява міміка

сприймається як свідчення про втому, нудьгу, що привносить відповідні негативні ноти до комунікативної ситуації) і таке інше.

Позитивні емоції, що траншуються через вирази обличчя викладачів, стимулюють навчальну активність учнів, є необхідними для створення безпечного та підтримуючого навчального середовища. Спостерігається явище, подібне до «емоційного зараження», коли позитивні емоції викладача (щасливе піднесення, ентузіазм) передаються учням, покращуючи їхній емоційний стан та мотивацію.

Послідовність цих виразів є ключовою, оскільки мінливі або негативні вирази мають менший або шкідливий ефект. Педагогів слід навчати емоційній регуляції та свідомому використанню позитивних виразів обличчя, особливо в таких контекстах, як навчальні відео, де інші невербальні сигнали можуть бути обмежені. Це підкреслює афективний вимір викладання.

Зоровий контакт створює «потужне, підсвідоме відчуття зв'язку», що є важливим інструментом при організації навчальної взаємодії. Це інструмент комунікації для мотивації учнів, інтерпретації емоцій, корекції поведінки та зміцнення стосунків між учнем та викладачем. Посилений зоровий контакт пов'язаний з участю у груповій комунікації. Вчителі можуть використовувати зоровий контакт, щоб привернути увагу, сприяти критичному мисленню та викликати інтерес учнів. Ці сигнали часто обробляються учнями підсвідомо, що робить їхнє навмисне та послідовне використання особливо важливим для ефективної комунікації.

Зоровий контакт використовується для сигналізації готовності говорити або дозволу іншим приєднатися до розмови. У живому спілкуванні погляд викладача може спонукати учня відповісти, вказуючи на спільне розуміння комунікативного повороту. Він діє як тонкий регулятор когнітивного навантаження та соціальної присутності.

Окрім того, зоровий контакт вчителя і учня – це спосіб спілкування, унікальний за своєю економністю в часі і прихованістю від оточення навіть у контексті групового заняття. Часто учням не вистачає уваги вчителя в напружених умовах уроку, і саме візуальний контакт дозволяє компенсувати неможливість відкритого діалогу, транслює підтримку, зацікавленість в успіхах, стурбованість чи інші емоції вчителя, спрямовані на створення позитивного мікроклімату в класі загалом і для кожного учня зокрема, забезпечуючи усвідомлення ним своєї суб'єктності.

В онлайн-середовищі втрата прямого зорового контакту (через опосередкування камерою) означає втрату критичного соціального сигналу для регулювання взаємодії та передачі присутності, що потенційно збільшує когнітивне навантаження, оскільки учні намагаються вивести соціальні сигнали з інших, менш прямих засобів. Це підкреслює значний виклик для онлайн-педагогіки, де компенсаторні стратегії для побудови взаєморозуміння та регулювання взаємодії (наприклад, чіткі вербальні сигнали, частіші перевірки) стають ще більш важливими для зменшення втрати природного зорового контакту.

2. Жести та рухи тіла: підсилення змісту та залучення.

Жести та рухи тіла є динамічними невербальними інструментами, що підкріплюють вербальні повідомлення, підвищують залученість учнів та сприяють ефективному управлінню класом. Жести несуть в собі додаткові повідомлення, підкріплюючи усні інструкції. Цілеспрямовані рухові патерни до 30% підвищують залученість учнів до взаємодії. Мобільність викладача покращує увагу, участь та загальну динаміку класу. Рух робить викладання більш динамічним та захоплюючим, руйнуючи монотонність.

Жести є важливим аспектом інтерпретації інформації. Вони надають додаткову інформацію та спрощують процеси сприйняття. Це означає, що жести є не просто ілюстративними: вони глибоко взаємопов'язані з когнітивними

процесами, можуть слугувати зовнішніми вираженнями думки, допомагаючи як артикуляції викладача, так і обробці та кодуванню пам'яті учня. Коли викладач жестикулює, пояснюючи концепцію, він надає «втілений» компонент, який може бути легше запам'ятований або зрозумілий, ніж лише слова. Інтеграція явного навчання цілеспрямованим та комплементарним жестам у підготовку вчителів може покращити дизайн навчання, особливо для абстрактних або складних предметів, використовуючи природну схильність мозку до мультимодальної обробки.

Рухи тіла можуть виражати впевненість у собі, енергію або втому, слугуючи створенню цілісного образу педагога як особистості чи сигналізуючи про особливості його ставлення до конкретної ситуації або ж її окремих ознак. Так, невпевненість вчителя у собі, що транслюється через поставу, хаотичні маніпуляції з предметами, непродуману зміну дистанції тощо, часто сприймається учнями як свідчення певної нещирості у взаємодії, слабкої обізнаності в змісті навчального матеріалу чи непрямого визнання його невисокої значущості, що викликає в аудиторії демотивацію. Водночас, рівна осанка вчителя, його виважені, доречні жести, відсутність надмірної нервозності так само, як і неприродної застиглості, налаштовують на серйозний робочий лад, сприяють концентрації уваги, зосередженню роздумам, приглушенню зайвих емоцій.

У цьому контексті доречно згадати й про такесіку. Фізичний контакт є формою невербальної комунікації, хоча існують значні культурні відмінності у його сприйнятті та визнанні доречності. В сучасних умовах варто пам'ятати, що використання дотиків є потужним інструментом у педагогічному спілкуванні, особливо коли йдеться про заспокійливий вплив на учня. Дотик може передати підтримку, турботу, розуміння та безпеку, що є критично важливим для дитини, яка перебуває у стані стресу, тривоги чи засмучення. Звісно, використання такесіки в педагогічному процесі вимагає тонкого розуміння психології дитини,

емпатії та поваги до особистісних кордонів. Проте, при правильному застосуванні, вона стає одним з найефективніших засобів невербальної комунікації для встановлення довіри, підтримки та заспокоєння учнів.

3. Паралінгвістичні аспекти: тон, темп, гучність голосу.

Паралінгвістичні елементи голосу викладача значно впливають на подачу матеріалу, увагу учнів та емоційний клімат у класі. Завдяки паралінгвістичним засобам учні не просто чують факт, а відчують емоційний підтекст події, про яку розповідається, її значущість, драматизм тощо. Це сприяє кращому запам'ятовуванню матеріалу, формуванню емоційного ставлення до нього та глибшому розумінню виучуваної теми. Вчитель, таким чином, не просто передає інформацію, а «заражає» учнів своїм ставленням, роблячи навчання більш ефективним та цікавим.

Педагогічний голос має «музикальність» – динамічний діапазон вираження, що виходить за рамки простої артикуляції слів. Подібно до того, як музика використовує варіації темпу, динаміки та мелодії для передачі емоцій та підтримання інтересу, вокальна модуляція викладача може захоплювати та направляти увагу учнів, сигналізуючи про важливість та емоційний нюанс. Монотонний тон, навпаки, відштовхує учнів. Підготовка вчителів повинна включати вокальну підготовку, не лише для чіткості, але й для виразності та стратегічного використання паралінгвістичних сигналів для підвищення залученості, передачі ентузіазму та управління динамікою класу. Це виходить за рамки базового публічного виступу до більш перформативного аспекту викладання.

Викладачі, які змінюють свій тон, висоту, гучність та ритм під час лекцій, є успішнішими у подачі матеріалу. Вокальна модуляція (зміна висоти, темпу, гучності) керує увагою учнів. Початок уроків з трохи нижчої висоти привертає учнів, а стратегічні зміни темпу підтримують залученість. Зміна висоти може сигналізувати про наголос або допомагати учням розрізняти ключові моменти.

Паралінгвістика передає широкий спектр емоцій. Неправильне використання паралінгвістичних особливостей, таких як різкий тон або монотонна подача, може призвести до заплутаності повідомлень, залякування, підриву авторитету або встановлення в класі негативно забарвленого емоційного клімату.

4. Проксеміка: використання простору для оптимізації взаємодії.

Стратегічне використання фізичного простору (проксеміка) у класі значно впливає на ставлення учнів, їхню залученість та результати навчання. Просторове розташування співрозмовників один стосовно іншого може впливати на ставлення до комунікативного процесу, а через нього – і на результати навчання. Рух викладача по класу (зміна дистанції) значно впливає на залученість учнів, розуміння матеріалу та зосередженість.

Просторове розташування впливає на результати навчання. Це вказує на проксеміку як на динамічний, а не статичний елемент педагогічної стратегії. Йдеться не лише про фіксоване розташування класу, а про *навмисний рух* викладача в цьому просторі. Стратегічне використання близькості може сигналізувати про підтримку, привертати увагу або коригувати поведінку, створюючи гнучке та чуйне навчальне середовище. Здатність «читати» аудиторію та відповідно коригувати свою фізичну присутність є ключовим аспектом невербальної компетентності. Підготовка вчителів повинна включати практичні вправи з класної проксеміки, зосереджуючись на тому, як використовувати рух та просторове позиціонування для оптимізації залученості учнів, управління груповою динамікою та сприяння індивідуальним зв'язкам, особливо в різноманітних класах.

Загалом же розуміння та врахування проксемічних норм дозволяє будувати більш гармонійні стосунки; уникати непорозумінь та конфліктів; краще розуміти емоційний стан співрозмовника; підвищувати ефективність взаємодії в цілому.

5. Зовнішній вигляд як професійно значущий чинник

Візуальне сприйняття педагога передбачає не лише фіксацію природних рис його зовнішності, що рідко бувають ідеально довершеними, а створення певного синтезу – цілісного образу, в якому природне й набуте створюють або позитивну чи нейтральну, або ж негативну картину. Цей образ швидко знаходить своє відображення в тих емоціях, які відчують учні при спілкуванні з учителем, і характеристики зовнішності, зазвичай, не є при цьому визначальними. Ключовими стають такі його елементи, як одяг, зачіска та загальний вигляд, які несуть не тільки естетичне навантаження, а й виступають психологічним чинником, що формує перше враження або ж емоційно «відкриває» ситуацію, впливає на авторитет, довіру та навіть на рівень засвоєння матеріалу. Сучасний і водночас стриманий зовнішній вигляд асоціюється з професіоналізмом, організованістю та відповідальністю. Це підсвідомо викликає довіру до знань та вмінь педагога. Вчитель, який виглядає зібраним та акуратним, частіше асоціюється з порядком і дисципліною. Це може опосередковано впливати на поведінку учнів у класі, сприяючи створенню робочої атмосфери. Охайний та доречний вигляд допомагає створити сприятливу атмосферу для навчання, сприяє ефективній взаємодії та формує позитивний імідж педагога в очах учнів, додаючи його словам і діям значущості та впливовості.

Невербальна комунікація здійснюється за участю різних сенсорних систем: зору, слуху, шкірно-тактильного відчуття, смаку, нюху. Ця «полісенсорна природа» означає, що вплив невербальних сигналів глибоко вкорінений і обробляється на кількох рівнях приймачем. Це робить її потужним, часто підсвідомим, інструментом для передачі повідомлень та впливу на сприйняття. Саме тому невербальна комунікація може так сильно формувати перше враження. Для педагогів це означає, що вся їхня фізична присутність, а не лише ізольовані жести, має розглядатися з позицій невербальної компетентності як важливої професійної характеристики. Цей цілісний вплив вимагає комплексного підходу до невербального навчання.

Невербальна комунікація може регулювати, замінювати, ілюструвати або суперечити вербальній комунікації. Це підкреслює динамічний, діалектичний зв'язок між цими двома формами спілкування. Коли невербальні сигнали ілюструють або доповнюють вербальні повідомлення, вони підвищують зрозумілість та посилюють залученість учнів у взаємодії. Однак, коли вони суперечать одне одному, створюються плутанина й недовіра, і при цьому невербальне, яке, на відміну від вербального, не завжди і не повністю продумується в деталях, часто отримує пріоритетність сенсу. Ця неузгодженість може серйозно підірвати ефективність навчання, оскільки вона призводить до невпевненості або недовіри з боку учня, що, своєю чергою, знижує розуміння та може спричинити відсторонення. Ефективна педагогічна комунікація вимагає свідомого узгодження як вербальних, так і невербальних каналів інформації для забезпечення послідовного та впливового повідомлення.

Функції невербальних сигналів у педагогічній взаємодії

Невербальні сигнали виконують численні значущі функції в педагогічній взаємодії, що виходять за рамки простої підтримки вербального спілкування.

- **Покращення розуміння та засвоєння ідей:** невербальні сигнали активно покращують розуміння та засвоєння концепцій учнями. Жести, наприклад, можуть підкріплювати сказані слова та надавати додаткову інформацію, особливо для розуміння складних концепцій.

- **Вибудовування взаєморозуміння та мотивації:** невербальна безпосередність викладачів (наприклад, посмішки, зоровий контакт, відповідні жести) створює теплу, підтримуючу та мотивуючу атмосферу, сприяючи комфорту, участі та довірі. Здобувачі освіти (і це важливо для людей різного віку) почуваються більш захищеними та підтриманими, що є основою для ефективного навчання.

- **Управління аудиторією та регуляція поведінки:** невербальні навички є важливими для ефективного управління учнівською спільнотою та

конструктивного вирішення конфліктів. Зоровий контакт, піднята брова або твердий тон можуть сигналізувати про несхвалення або необхідність тиші, тоді як кивок або посмішка можуть слугувати заохоченням. Мобільність викладача також впливає на управління класом, допомагаючи підтримувати увагу та порядок.

- **Вираження емоцій та ставлень:** невербальна комунікація відображає почуття та ставлення, часто передаючи їх ефективніше, ніж сказані слова. Вона може виражати приховані емоції, такі як страх або хвилювання, сигналізувати про наміри бути чесним, справедливим або ж за будь-яку ціну припинити обговорення ситуації тощо, сприяючи глибшому розумінню внутрішнього стану комунікатора.

- **Регуляція потоку комунікації:** невербальні сигнали допомагають керувати потоком комунікації, сигналізуючи про готовність говорити або дозволяючи іншим приєднатися до розмови. Це забезпечує впорядкований обмін інформацією.

- **Надання зворотного зв'язку:** вчителі можуть спостерігати за невербальними реакціями учнів (наприклад, мімікою, мовою тіла), щоб оцінити міру розуміння ними інформації, інструкцій до виконання завдань тощо, та відповідно коригувати дидактичну взаємодію.

Невербальна комунікація часто обробляється миттєво, минаючи етап чіткого усвідомлення. Це вказує на те, що невербальні сигнали встановлюють фундаментальний «довербальний» контекст і продовжують надавати «післявербальний» зворотний зв'язок та емоційні імпульси. Перш ніж буде вимовлене слово, вираз обличчя викладача, його поза, рухи створюють основу для того, як буде сприйняте вербальне повідомлення. Коли воно прозвучить, невербальні реакції учнів надають викладачеві негайний, часто несвідомий, зворотний зв'язок як підставу для професійної рефлексії. Відбувається безперервна, динамічна взаємодія невербальних сигналів протягом усього циклу

викладання-навчання, що зумовлює необхідність для викладачів постійно бути налаштованими як на власну, так і на невербальну поведінку своїх учнів.

Отже, невербальна комунікація є не просто допоміжною, а глибоко інтегрованою в педагогічний процес, виконуючи в ньому численні ролі – від когнітивної підтримки до емоційного зв'язку та поведінкового керівництва.

Вплив невербальної компетентності на ефективність навчальної взаємодії

Вплив невербальної компетентності на ефективність навчальної взаємодії відбувається за декількома напрямками.

1) Покращення розуміння та засвоєння навчального матеріалу

Невербальна комунікація безпосередньо покращує розуміння та засвоєння навчального матеріалу учнями, надаючи додатковий контекст та підкріплюючи вербальні повідомлення. Ефективне використання невербальних сигналів викладачами, таких як зоровий контакт та виразні жести рук, ефективніше залучає учнів та покращує розуміння. У поєднанні з вербальними поясненнями невербальна поведінка узгоджується з теорією когнітивного навантаження, допомагаючи учням ефективніше обробляти та запам'ятовувати складний матеріал. Це виходить за рамки простої залученості, вказуючи на пряму когнітивну користь. Невербальні сигнали діють як «мультимодальний вхід», що є особливо критичним для учнів, особливо тих, хто має обмежену мовну підготовку, оскільки це забезпечує «невербальне структурування».

Невербальне структурування, таке як жести та візуальні посилення, підтримує засвоєння другої мови, додаючи семантичний контекст. Невербальна поведінка, у поєднанні з вербальними поясненнями, узгоджується з теорією когнітивного навантаження, допомагаючи тим, хто навчається, ефективніше обробляти та запам'ятовувати складний матеріал. Це означає, що невербальна комунікація діє як механізм когнітивного структурування, надаючи

альтернативні або додаткові шляхи для обробки інформації. Для тих здобувачів, які можуть мати труднощі з аудіальним або синтаксичним обробленням, візуальні та кінестетичні сигнали зменшують когнітивне навантаження та покращують осмислення. Це позиціонує невербальну компетентність як ключову стратегію для інклюзивної освіти, що підтримує різноманітні стилі навчання та потреби, а також потенційно долає прогалини в навчанні для студентів з різними мовними або когнітивними здібностями.

2) Формування позитивного навчального середовища та мотивації здобувачів освіти

Невербальна компетентність викладача відіграє важливу роль у створенні позитивної та підтримуючої атмосфери в класі, що, своєю чергою, підвищує мотивацію та залученість тих, хто навчається. Вчителі, які ефективно застосовують невербальні сигнали, наприклад, підтримують зоровий контакт та використовують виразні жести рук, вміло використовують паралінгвістичні засоби, успішніше забезпечують співпрацю в умовах класно-урочної системи, формують цілісну робочу атмосферу як на уроці, так і загалом у контексті вивчення навчальної дисципліни, яке сприймається як єдиний процес, зі своїм змістом і правилами, необхідними для її успішного освоєння, стратегічними цілями і завданнями, що їх необхідно вирішити для подолання кожного етапу навчання. Такий ефект спостерігається завдяки тому, що педагогічно грамотна невербальна комунікація скорочує психологічну дистанцію між вчителем і учнем, сприяючи не тільки позитивним стосункам між ними, а й посиленню довіри до нього як особистості, а відтак – і цікавості до тієї навчальної роботи, яку вони під керівництвом вчителя виконують.

Емоційний клімат у класі значною мірою залежить від невербальних сигналів. Залучаюча мова тіла та зоровий контакт можуть сприяти міцнішим зв'язкам з учнями, допомагаючи їм відчувати безпеку та підтримку. Щира посмішка викладача може передавати теплоту ставлення та доступність

допомоги, сприяючи насиченому емоційному контексту. Позитивний невербальний прояв з боку викладача може зменшити стрес та сприяти позитивним взаємодіям, зміст яких урізноманітнюється, а отже, посилюється й частота, що знову-таки поліпшує психоемоційну атмосферу в освітньому середовищі.

У вищій школі ця закономірність не зникає. Дослідники відзначають залежність між рівнем навчальних досягнень студентів та рівнем безпосередності, що демонструється викладачами через невербальні сигнали. Це свідчить про взаємний зв'язок: позитивна невербальна поведінка викладача (наприклад, посмішка, демонстрація ентузіазму, приємного враження від результатів роботи студентів) стимулює більш високу включеність останніх до процесу навчальної взаємодії, що, своєю чергою, підкріплює його обґрунтований оптимізм і готовність до насиченої співпраці. І навпаки, негативні невербальні сигнали можуть призвести до зниження мотивації та емоційного стану того, хто навчається. Це підкреслює важливість емоційного інтелекту у викладанні, де невербальні сигнали є основними інструментами емоційного зараження та регуляції.

3) Управління класом та регуляція поведінки учнів

Невербальна компетентність важлива ще й тим, що дозволяє викладачам регулювати поведінку учнів та підтримувати впорядковане навчальне середовище без постійного вербального втручання. Невербальні навички є важливими для ефективного управління класом та конструктивного вирішення конфліктів. Встановлення динамічного зорового контакту є вирішальним для підтримання порядку, концентрування та переключення уваги та переривання небажаних дій. При цьому він дозволяє комунікувати з окремим учнем, не відволікаючи уваги інших, вести прихований діалог навіть з тими, хто досить нерішучий у публічній демонстрації своїх емоцій, не схильний їх висловлювати.

Мобільність викладача (рух по класу) значно впливає на залученість учнів та управління класом. Учитель-майстер, здатний подивитися на себе очима учнів, чітко розуміє, наскільки зручно для них спостерігати за тими чи іншими його діями, чи доречно те чи інше його місцезнаходження в певний момент роботи. До прикладу, можна розглянути ситуацію вирішення учнем на дошці задачі. Вчитель може знаходитися віддалік, потім, побачивши ускладнення чи вагання учня, підійти ближче, застосувати один з різновидів паралінгвістичних сигналів (наприклад, покашлювання), добродушно посміхнутися, покласти на дошку долоню поруч з неправильним записом, а побачивши, що учень успішно справився з проблемою, знову збільшити дистанцію, продемонструвавши впевненість, що тепер він справиться з завданням сам. Варта уваги також поведінка вчителя під час виконання учнями вправ на закріплення вивченого матеріалу. Доречним буде неспішне переміщення по класу, що водночас дає інформацію про міру освоєння матеріалу різними учнями, дозволяє внести незначні корективи в роботу окремих школярів, з'ясувати типові помилки, не давати змоги відволікатися від виконання завдання бешкетникам, що схильні заважати іншим, та обмірковувати ймовірні корективи подальшої роботи, якщо результат попередньої не задовольняє.

В цей же час учні розуміють, що вчитель уважний до них, налаштований як на контроль, так і на допомогу, і зазвичай звикають час від часу зустрічатися з ним поглядом, навіть якщо такої допомоги не потребують. Погляд, сукупно з іншими невербальними засобами, формує універсально зрозумілий потік інформації, де піднята брова може сигналізувати про несхвалення, тоді як кивок або посмішка сприймаються як заохочення. Такі комплексні невербальні сигнали можуть використовуватися проактивно та реактивно для підтримання дисципліни та залучення, часто більш тонко та ефективно, ніж вербальні команди.

Скрізь, де зустрічаємо ефективну навчальну співпрацю, можна помітити існування «мовчазної дисциплінарної мови», яка зберігає ділову атмосферу навчання та дозволяє уникнути ескалації незначних проблем у публічні конфлікти. Навчання цій «мовчазній мові» може надати викладачам більш тонкі та менш конфронтаційні стратегії управління класом, сприяючи більш шанобливій та менш авторитарній динаміці в класі, що відповідає принципам педагогіки партнерства.

4) Розвиток соціально-емоційних навичок учнів

Невербальна компетентність викладачів не тільки впливає на академічні результати, але й слугує моделлю для власного соціально-емоційного розвитку учнів, зокрема у розумінні та вираженні емоцій. Навчання міміці допомагає учням розвивати емоційний інтелект, покращувати комунікативні навички та сприяти емпатії й соціальним зв'язкам. Учні вчаться розпізнавати, розуміти та керувати власними емоціями та емоціями інших, спостерігаючи та інтерпретуючи міміку. Розуміння того, як належним чином виражати емоції через міміку, допомагає учням впевнено орієнтуватися в соціальних ситуаціях, давати їм оцінку, визначати ключові характеристики обставин. Свідомо демонструючи відповідну невербальну поведінку, викладачі імпліцитно навчають учнів ефективно взаємодіяти в соціальних контекстах.

Навчання міміці покращує емоційний інтелект, комунікативні навички та емпатію у студентів. Студенти часто мимовільно імітують мову тіла викладача. Це означає, що викладачі слугують прямими моделями для соціально-емоційного розвитку здобувачів освіти. Коли викладачі демонструють чіткі, послідовні та відповідні невербальні сигнали (наприклад, виражаючи емпатію через міміку, керуючи розчаруванням за допомогою спокійної мови тіла), вони надають практичний, спостережуваний урок з соціально-емоційного навчання. Студенти, особливо молодших курсів, формують власну професійну

комунікативну модель, спостерігаючи та імітуючи ці особливості поведінки, інтерналізуючи норми соціальної взаємодії та емоційного вираження.

Отже, невербальна компетентність повинна бути чітко інтегрована в рамки соціально-емоційного навчання для підготовки педагогів, оскільки вони виступають не лише організаторами засвоєння певного навчального змісту, але й формують соціальну та емоційну грамотність здобувачів освіти через власну невербальну поведінку.

Педагогічні ризики невербальної некомпетентності учителя

Для кращого усвідомлення місця і ролі невербального складника в професійній діяльності педагога варто розглянути коло проблем, ймовірність виникнення яких наразі залишається доволі високою. У загальному плані про *педагогічні ризики невербальної некомпетентності учителя* можна сказати наступне.

1. **Неадекватність взаємосприйняття суб'єктів педагогічної взаємодії** формує певного роду взаємні ілюзії щодо ціннісного, психологічного світу партнера по спілкуванню, його істинного ставлення до співрозмовника. Цілком очевидно, що педагог, на відміну від учнів, покликаний цілеспрямовано контролювати засоби і перебіг такого взаємного сприйняття, мінімізувати, особливо на перших стадіях контакту, будь-які прояви стихійності цього процесу.

2. **Формування в свідомості учнів неоптимального з точки зору педагогічної доцільності образу вчителя.** До ознак подібного «непрофесійного» образу ми можемо віднести недостатню вираженість авторитетності постаті педагога, його вимогливості і поваги до учнів, компетентності, впевненості у власних діях, самоповаги і почуття власної гідності, вольових якостей, рівня загальної культури і багато іншого. Педагоги-початківці, у більшості своїй, усвідомлюють важливість побудови власного

професійного іміджу, але, зазвичай, або не обізнані щодо характеру психологічних закономірностей такої специфічної функції своєї професійної адаптації, або не володіють практичними механізмами її реалізації.

3. Труднощі із встановленням продуктивного контакту з учнями на початкових етапах взаємодії. Неадекватна немовленнєва виразність та, з іншого боку, невербальна несприйнятливність педагога може спровокувати виникнення низки психологічних бар'єрів в процесі комунікації, подолання яких викличе зайве напруження в усіх суб'єктів взаємодії та призведе до часових втрат.

4. Ускладнення процесу регулювання відносин унаслідок невербальної невідповідності педагога детермінується комплексом таких взаємних почуттів і ставлень, як безпідставна недовіра, упередженість, підозріливість, що значно підвищує ризик виникнення конфліктних ситуацій у взаємодії.

5. Зниження рівня технологічності процесу організації педагогічної взаємодії. Йдеться, перш за все, про недостатню продуктивність передачі теоретичного та емоційного змісту навчальної інформації або неефективність виховного впливу: для дидактичного складника це має наслідком низький рівень активізації пізнавальної діяльності учнів, викривлення або звуження змісту повідомлення, відсутність або неадекватність вираження його емоційних акцентів; у площині виховних завдань подібна ситуація призводить до гальмування тих чи інших змін у світогляді та поведінці учнів. Але найважливішим недоліком, з точки зору технологізації освітнього процесу, тут виступає зниження рівня прогнозованості, регульованості педагогічної дії і, як наслідок, гарантованості її результатів – що є, як відомо, закономірним результатом не лише невербальної, але й будь-якого іншого типу некомпетентності вчителя.

Невербальна компетентність педагога

Багаторічне спостереження й аналіз феномену немовленнєвої комунікативної активності педагога призводить до необхідності використання в дослідженнях поняття дещо вищого категоріального рівня; тобто, і в описі «педагогіки невербальної дії», і в складанні номенклатури відповідних особистісних якостей індивіда, і в конструюванні технологій формування таких якостей ми маємо говорити не просто про комплекс умінь невербального спілкування вчителя, а про таке більш системне явище, як його *невербальна компетентність*.

Ми розглядаємо **невербальну компетентність педагога** як *сформовану в процесі спеціальної освіти і практики професійної діяльності інтегральну якість особистості, що включає систему навичок кодування та інтерпретації невербальних сигналів поведінки людини з метою оптимізації педагогічної комунікації*.

Як випливає з наведеного визначення, невербальна компетентність передбачає два взаємопов'язані складники: здатність учителя адекватно і педагогічно доцільно виражати власні внутрішні стани за допомогою невербальних засобів (кодування) та здатність об'єктивно сприймати системні елементи невербальної експресії інших суб'єктів педагогічного процесу (інтерпретація).

Невербальна підсистема спілкування, як і власне мовлення, охоплює всі аспекти цього багатогранного процесу: соціально-психологічний, професійний, соціокультурний, етичний, естетичний, психофізіологічний та ін. Тому і науковий аналіз, і утилітарна інтерпретація цього феномену неодмінно мають відбуватися з урахуванням усіх зазначених контекстів. Іншими словами, невербаліка одночасно становить інтерес і як регулятор взаємин у соціальних групах, і як важливий чинник професійної діяльності людини, і як специфічне культурне явище, і як показник морального розвитку особистості, і як прояв

прекрасного та об'єкт художнього сприйняття, і як віддзеркалення певних процесів у людському організмі тощо.

Екстраполюючи всі наведені дефініції категоріальної сутності невербальної поведінки на професійну діяльність педагога, констатуємо можливість, з одного боку, визначити системні характеристики його невербальної компетентності, з іншої – змодельовати шляхи формування такої компетентності. Підготовка вчителів повинна зосереджуватися не лише на *що* робити, але й на *як* культивувати автентичну позитивну емоційну присутність, що дає змогу подальшого професійного саморозвитку з урахуванням конструктивного досвіду і індивідуальних особливостей, якими зумовлюється формування найбільш прийнятної для конкретного педагога комунікативної моделі.

Серед системних характеристик невербальної компетентності педагога найбільш важливими, на наш погляд, є наступні:

1. **Перцептивна чутливість.** Ця характеристика дає змогу педагогу швидко реагувати на динаміку емоційного стану учнів, трансформацію їхнього настрою чи ставлення до навчального матеріалу. Наприклад, учитель, який помічає втрату уваги, завваживши відповідну міміку учнів, може адаптувати свою стратегію викладання. Перцептивна чутливість включає здатність сприймати та адекватно інтерпретувати невербальні сигнали учнів (міміку, жести, інтонації, позу, дистанцію тощо), розуміння емоційного стану, настрою, вмотивованості учнів на основі їхньої поведінки тощо.

2. **Креативність невербальної експресії.** Передбачає вміння створювати невербальні метафори, використовувати жести і міміку, які підсилюють рецепцію навчального матеріалу. Наприклад, має сенс використання жестів для пояснення абстрактних понять. Цей аспект невербальної компетентності передбачає здатність учителя використовувати різноманітні невербальні засоби

для підсилення змісту повідомлення, творче застосування невербальних сигналів для створення позитивного настрою у класі тощо.

3. Емоційна регуляція. Забезпечує емоційну стійкість у складних ситуаціях, використовуючи невербальні сигнали для підтримання довірливої атмосфери. Наприклад, м'який тон голосу та відкриті жести допомагають вгамувати емоції учнів у конфліктній ситуації. Проте сам вчитель теж не завжди може в цей момент уникнути «негативного емоційного зараження». Тож для нього є важливими контроль власного емоційного стану та здатність транслювати його педагогічно доцільний образ через невербальні засоби (жести, постава, міміка), вміння використовувати невербальну комунікацію для зниження напруги та ін.

4. Культурна адаптивність. Урахування унікальності невербальної комунікації різних культур сприяє ефективному спілкуванню в багатокультурному середовищі. Наприклад, у деяких культурах прямий зоровий контакт може сприйматися як агресія, тому вчитель має враховувати подібні моменти. Педагогу потрібне усвідомлення різниці у невербальній комунікації залежно від культурного та соціального контексту, здатність адаптувати невербальні стратегії відповідно до потреб і очікувань різних груп учнів.

5. Рефлексивність. Включає здатність учителя помічати, як його невербальні сигнали сприймаються учнями, і корегувати власну поведінку. Наприклад, якщо учні тривожно сприймають сувору міміку, учитель може свідомо прийняти більш доброзичливий вираз обличчя. Тут йому в нагоді будуть здатність аналізувати власні невербальні засоби з метою їхнього вдосконалення та розуміння впливу невербальних сигналів на поведінку і реакції учнів.

Всі описані характеристики утворюють систему, в якій кожен складник доповнюється іншими. Наприклад, перцептивна чутливість дозволяє зчитувати невербальні сигнали учнів, а емоційна регуляція – реагувати на них адекватно.

Креативність забезпечує багатство засобів вираження, а рефлексивність дозволяє оцінити їхню ефективність.

Таким чином, формування та розвиток системних характеристик невербальної компетентності є важливим елементом професійної підготовки вчителя. Ці характеристики підвищують ефективність педагогічного впливу, сприяють побудові довірливих відносин із учнями та створенню сприятливого освітнього середовища. Розвиток зазначеної компетентності потребує спеціальних тренінгів, практичних занять і постійної рефлексії педагогічної діяльності.

Оцінюючи роль невербальної компетентності у загальній структурі умінь педагога-майстра, варто зупинитися на тих *функціях*, які вона виконує у педагогічній діяльності:

1. *Функція доповнення вербальної комунікації.* Невербальні засоби доповнюють, уточнюють або посилюють зміст мовлення. Так, позитивна інтонація й доброзичливий вираз обличчя сприяють сприйняттю критики як конструктивної, тоді як, скажімо, зневажливий тон, уникнення зорового контакту викликають прагнення заперечувати справедливість зауважень навіть тоді, коли вона повністю усвідомлюється.

2. *Функція управління увагою.* Контакт очей, міміка та жести допомагають педагогу зорієнтовувати увагу дітей на ключові моменти навчального матеріалу, викликати в них відчуття причетності і включеності до навчального діалогу навіть в умовах монологічного викладу інформації.

3. *Емоційно-регулювальна функція.* Засобами невербальної поведінки педагог створює сприятливу емоційну атмосферу, комфортний простір для навчання та стимулює мотивацію.

4. *Функція діагностики.* Педагог, у якого розвинута невербальна компетентність, може розпізнавати труднощі, тривожність або байдужість учнів і своєчасно коригувати методи навчання.

5. Формувальна функція. Діти часто копіюють манеру поведінки, жести, стиль спілкування педагога. Учитель стає рольовою моделлю, а його невербальна компетентність виступає важливою умовою формування комунікативної культури учнів.

Зв'язок невербальної компетентності з іншими компонентами педагогічної майстерності вчителя можна охарактеризувати наступним чином:

1. Зв'язок із професійними знаннями та вміннями. Невербальна компетентність підсилює здатність педагога доступно подавати матеріал, підлаштовуючи свій стиль викладання до різних аудиторій. Наприклад, зміна інтонацій, жестів і міміки полегшує сприйняття складних тем.

2. Зв'язок із педагогічною технікою. Педагогічна техніка, як відомо, включає володіння голосом, жестами, постановкою рухів і пози. У цьому контексті невербальна компетентність є важливим складником технічної підготовки вчителя.

3. Зв'язок із комунікативною компетентністю. Оптимальне спілкування в педагогіці неможливе без органічного поєднання вербальних і невербальних складників. Наприклад, невербальні сигнали сприяють налагодженню психологічного контакту з учнями, є дуже економними щодо витрат часу і переключення уваги способом трансляції своїх емоцій окремим учням.

4. Зв'язок із емоційною компетентністю. Уміння сприймати й транслювати емоційні стани через невербальні засоби посилює емпатію та довіру між педагогом і учнями.

5. Зв'язок із рефлексією та самоаналізом. Невербальна компетентність також проявляється у здатності аналізувати власну невербальну поведінку як засіб впливу на учнів, коригуючи педагогічну стратегію.

Системні характеристики та місце в структурі педагогічної майстерності невербальної компетентності вчителя зумовлюють шляхи її формування в програмі професійної підготовки. Цей процес потребує комплексного підходу,

що включає як розвиток теорії невербальної комунікації, так і практику її використання в професійній діяльності. Пропонуємо орієнтовний перелік компонентів процесу формування цієї компетентності.

1. Освітньо-теоретичний компонент спрямований на ознайомлення майбутнього педагога з основами невербальної комунікації, її функціями та значенням у педагогічній діяльності. Методами такої роботи мають бути: лекції та семінари (орієнтовні теми: «Роль невербальної комунікації в освіті», «Основні види невербальних засобів (міміка, жести, тон голосу, просторові відносини)», «Культурні особливості невербальних сигналів»); самостійна робота, яка включає вивчення спеціальної літератури з питань невербальної комунікації, аналіз невербальної поведінки вчителя на матеріалі відеозаписів уроків, що здійснюється за встановленим алгоритмом.

2. Практичний компонент передбачає розвиток практичних навичок використання невербальних засобів. Тут доцільні наступні методи: тренінги та воркшопи з інсценуванням ситуацій використання невербальних сигналів (імітація складних емоційних ситуацій, мотиваційних бесід); тренування інтонації, міміки та жестів для підсилення вербального повідомлення; рольові ігри в формі симуляції уроків з адаптацією своїх невербальних сигналів до потреб учнів; відеозйомка уроків із подальшим аналізом дає можливість оцінювати невербальні аспекти комунікації та отримувати зворотний зв'язок.

3. Рефлексивний компонент спрямований на розвиток здатності до самоспостереження і самокорекції у сфері невербальної комунікації. Найефективнішими методами вважаємо наступні: ведення щоденника педагогічної комунікації з фіксацією ситуацій, у яких невербальні засоби впливали на результат взаємодії з учнями; рефлексивні вправи: аналіз власних невербальних дій у суперечливих педагогічних ситуаціях; отримання зворотного зв'язку: опитування учнів або колег щодо сприйняття невербальної поведінки педагога.

4. *Інтерактивний компонент* забезпечує розвиток компетентності через взаємодію з іншими людьми. Відповідно, його методами мають бути: групові дискусії, побудовані на обговоренні невербальних аспектів педагогічної комунікації; менторинг і коучинг: співпраця з досвідченими педагогами як джерелом порад щодо невербальної комунікації; участь у професійних спільнотах, яка робить можливим обмін досвідом і кращими практиками використання невербальних засобів.

5. *Особистісно-розвивальний компонент*. Особистісний розвиток включає роботу над емоційним інтелектом і саморозвитком. Тут корисні такі методи: практики емоційної регуляції із застосуванням техніки релаксації для контролю невербальних проявів у складних ситуаціях; розвиток емпатії, що пропонує вправи на розуміння емоційних станів інших людей через їхні невербальні прояви; самоспостереження власної невербальної поведінки в різних ситуаціях.

6. *Інноваційно-технологічний компонент*. Передбачає використання сучасних технологій для вдосконалення невербальної компетентності. Методами, у даному випадку, мають бути: дигітальні інструменти, тобто використання спеціальних програм для аналізу невербальної поведінки (дослідження міміки та жестів засобами відеозйомки тощо); віртуальна реальність: симуляція педагогічних ситуацій у VR для відпрацювання невербальних навичок.

7. *Праксеологічний компонент*. Професійна діяльність забезпечує формування компетентності в ході системної педагогічної взаємодії в середовищі закладу освіти. В цьому випадку доцільні наступні методи: стажування та практика; застосування отриманих знань і навичок в умовах роботи зі здобувачами освіти; зворотний зв'язок, що забезпечує максимально об'єктивну оцінку успішності невербальної взаємодії у професійному середовищі. Характерна для праксеологічного підходу зосередженість на аналізі та оптимізації практичних дій, а не лише на теорії чи абстрактних поняттях,

знаходить вираження в осмисленні багаторівневого ланцюга педагогічних задач та засобів, застосованих для їхнього вирішення, з урахуванням задовільності отриманого результату, з'ясування причин саме таких наслідків, передбачення динаміки суперечностей, що спричинили появу цих задач, і власних потреб та можливостей у сфері професійного самовдосконалення, що проявилися в аналізованій ситуації.

Досвід полтавської школи педагогічної майстерності з вивчення та формування немовленнєвої компетентності учителя

Свого часу полтавська школа педагогічної майстерності виступила піонером у царині педагогічної невербаліки. Кафедра педагогічної майстерності Полтавського педінституту встановила на багато років певну тональність у питаннях вивчення та формування немовленнєвої компетентності учителя. Ще у найпершій програмі навчальної дисципліни «Основи педагогічної майстерності» (1981) питання невербальних аспектів спілкування педагога звучать певним рефреном і особливо предметно розкриваються у низці тем практичних занять: «Увага і спостережливість учителя», «Педагогічне спілкування», «Основи мімічної і пантомімічної виразності учителя».

У подальшому впродовж двох десятиліть у закладі успішно функціонувала цілісна система підготовки педагога, кожен компонент якої відзначався особливою дієвістю завдяки цілісності цілей і засобів, що застосовувалися на всіх її рівнях. Зокрема, важливим було те, що викладання основ педагогічної майстерності починалося вже на першому курсі, одночасно з виходом студентів на пропедевтичну педагогічну практику, якій віддавався один навчальний день на тиждень. Провідним завданням першого модуля було самопізнання майбутнього вчителя і узгодження діагностованого через низку методик «Я-реального» з «Я-ідеальним», індивідуально детермінованим професійним ідеалом, що формувався на основі теоретичного навчання, власного шкільного досвіду і спостережень за роботою педагога-майстра під час практики та в ході

виконання навчальних завдань – аудиторно, самостійно і за сприяння викладача під час індивідуальних консультацій. Значущим був і досвід поділу академічних груп на підгрупи: навчальний колектив з 12-13 осіб становив середовище, максимально сприятливе для взаємодії, що супроводжувалася постійним взаємо- і самоаналізом.

На кожному занятті передбачалися елементи моделювання фрагментів педагогічного процесу, де студент виступав то в ролі вчителя, то в ролі учня, а час від часу – і в ролі викладача, який проводив опитування, тренінгові вправи тощо. При цьому справжній викладач, окрім своїх основних функцій, мав докласти особливих зусиль, аби в підгрупі встановилися конструктивні стосунки, необхідні для плідної співпраці і для розвитку кожного студента як професіонала і як особистості. Тільки за обставин усвідомленої доброзичливості міг відбуватися повноцінний аналіз і самоаналіз виконання професійно детермінованих завдань, у ході якого майбутній педагог отримував інформацію, необхідну для об'єктивного самопрогнозування і адекватного йому саморозвитку.

Таким чином, одним із найвагоміших результатів вивчення дисципліни «Основи педагогічної майстерності» на першому курсі вважаємо те, що цей початковий етап професійної освіти успішно формував суб'єктів особистісно-професійного саморозвитку, які вже при переході на другий курс чітко усвідомлювали завдання, що їх необхідно було вирішити кожному за період подальшого навчання, і характеризувалися досить значною мірою самостійності і цілеспрямованості в цьому аспекті.

Що ж стосується невербальної компетентності, то система занять, присвячених освоєнню різних аспектів педагогічної техніки, передбачала значний обсяг роботи над цією проблемою. До уваги бралися як вміння самопрезентації, так і логіка професійного самовияву, а також, звісно,

розглядалися шляхи вдосконалення невербальної комунікації шляхом самоаналізу, спостережень, тренувань.

Подальший розвиток цей напрям професійної підготовки знаходив у другому модулі дисципліни, що цілком присвячувався педагогічній комунікації, професійному діалогу і його психолого-педагогічним засадам. Акцентувалась роль невербаліки при створенні конструктивних стосунків у виховному процесі, при здійсненні переконування та навіювання, для успішного застосування стимулювальних та гальмівних прийомів взаємодії.

Врешті, третій модуль, присвячений організації дидактичної взаємодії, дозволяв майбутнім педагогам узагальнити набуті компетентності як основу управління процесом навчання, скоригувати індивідуальні особливості їхнього застосування з огляду на конкретні цілі цього процесу. До прикладу, про невербальні засоби комунікації йшлося на занятті, присвяченому початковому етапу уроку, оскільки саме ці кілька хвилин грають особливу роль для його подальшого перебігу. Мобілізація уваги учнів потребує вивірених, продуманих дій вчителя, здатних впродовж мінімального відрізка часу досягти максимально успішного результату – створення ситуації співпереживання і співроздуму, і невербаліка на цьому етапі є абсолютно незамінною.

Використання в подальшому наявних напрацювань при підготовці менеджерів закладів освіти, проєктної та інноваційної діяльності засвідчила, що ресурс проведених викладачами та аспірантами кафедри досліджень у цій сфері містить потужний і ще остаточно не використаний потенціал.

На жаль, не всі зміни, що відбулися в організації вищої педагогічної освіти на початку ХХІ століття, можна вважати вдалим. Трансформація цілісної, ретельно продуманої системи підготовки вчителя (зокрема, скорочення комплексу пропедевтичних практик), стиснення дисципліни «Основи педагогічної майстерності» до одного семестру на 3 курсі навряд чи можна вважати оптимальним кроком (тим більше, її вилучення з переліку обов'язкових

дисциплін як поширену практику в багатьох українських педагогічних ЗВО). Однак варто сподіватися, що позитивний досвід, зафіксований в історії вітчизняної педагогічної освіти, буде збережено і розвинено як такий, що зберігає, попри все, свою соціальну значущість і професійну затребуваність.

Не можна також не зазначити, що технологічні інновації в освіті також вносять до окресленої проблеми істотні корективи. Зокрема, це пов'язано з поширенням дистанційних і змішаних форм навчання, що суттєво змінює характер педагогічної взаємодії, а отже – і підходи до розуміння та формування майстерності невербальної комунікації вчителя. В умовах очного навчання основними носіями невербального впливу виступають міміка, жести, постава, дистанція, темп ходи, погляд тощо. У дистанційному форматі значна частина цих засобів або зникає повністю, або зазнає суттєвого спотворення – наприклад, через обмежене поле зору камери, низьку якість зв'язку чи вимкнене відео. Тому зростає значення паралінгвістики, засобами якої комунікація набуває більшої емоційної привабливості і, що важливо, дозволяє полегшити сприйняття навчальної інформації.

Таким чином, у дистанційному та змішаному форматі невербальна майстерність педагога «перекладається» на нову мовну площину, зберігаючи свою значущість, але вимагаючи інших засобів реалізації. Це потребує переосмислення методик підготовки педагогів, включення спеціальних тренінгів із онлайн-комунікації, розвитку чутливості до мовних нюансів і опанування технік «голосового впливу» як складової професійної компетентності.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Підсумовуючи сказане, маємо наголосити, що формування готовності педагога адекватно інтерпретувати та застосовувати невербальні засоби комунікації є актуальним викликом сучасної освіти, воно сприяє підвищенню ефективності діяльності педагога, забезпечує емоційний комфорт для учнів і усвідомлення вчителем рівня свого професіоналізму. Це не лише впливає на якість освіти, а й формує

стійкі комунікативні зв'язки між педагогом і учнями як основу для їхнього успішного навчання та розвитку.

Невербальна компетентність – це не вроджений дар, а здатність, яку можна цілеспрямовано розвивати. Систематичне вдосконалення мови тіла, інтонацій, візуального контакту та просторової поведінки дозволяє педагогу створювати довірливу атмосферу, знижувати рівень тривожності учнів, сприяти їхній відкритості й активності.

Невербальна компетентність є невід'ємним складником педагогічної майстерності, забезпечуючи успішність спілкування, емоційну взаємодію та ефективність освітнього процесу. Її тісний зв'язок із професійними знаннями, педагогічною технікою, комунікативною та емоційною компетентністю робить її безперечною умовою ефективної діяльності сучасного вчителя. Розвиток згаданої компетентності оптимізує педагогічну взаємодію, сприяє мотивації учнів і створює гармонійне освітнє середовище.

Водночас, розвиток невербальної компетентності педагога є багатоступеневим процесом, який включає теоретичну підготовку, практичні тренування, формування рефлексивних умінь, інтерактивне навчання та особистісний розвиток. Лише комплексний підхід дозволить учителю ефективно використовувати невербальні засоби для підвищення якості освітнього процесу та створення сприятливого емоційного середовища для учнів, зокрема – в умовах дистанційного та змішаного навчання, що, вочевидь, навіть у мирний час матиме певне застосування, а отже – вимагає уваги до формування у педагога відповідних складників невербальної компетентності.

Список використаних джерел

1. Гражевська О. Поняття і значення невербальної комунікації для вчителя початкової школи. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, IV (38), Issue: 77, 2016. С. 25–27.

2. Довбенко С. Використання засобів невербальної комунікації у суб'єкт-суб'єктній взаємодії вчителя і учня. *Гірська школа українських Карпат*, 2016, № 15. С. 38–40.
3. Моргунова Н. С. Невербальний аспект педагогічного спілкування у контексті міжкультурної комунікації. *Педагогіка та психологія*, 2017, № 56, с. 3–11.
4. Хома Т. В. Формування вербальних та невербальних засобів спілкування у майбутніх педагогів. *Інноваційна педагогіка / Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій*. 2022. Вип. 46. С. 69–71.
5. Bambaeroo F., Shokrpour N. The impact of the teachers' non-verbal communication on success in teaching. *Journal of Advances in Medical Education & Professionalism*, 2017, Vol. 5, No. 2. S. 51–59.
6. Dobrescu T., Lupu G. S. The Role of Nonverbal Communication in the Teacher-Pupil Relationship. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2015, 180. S. 543–548.
7. Ghorzang S., Omari M. S., Yahyazai M. The Importance Of Nonverbal Communication In Teaching. *Ilkogretim Online - Elementary Education Online*, 2021, Vol. 20 (Issue 6). S. 3043–3051.
8. Kasimov A. B. u. The Role of Nonverbal Communication in Teaching. *Journal of Pedagogical Inventions and Practices*, 2022; Vol. 5. S. 76–78.
9. Naz E., Farooq U., Akbar G. Use of Nonverbal Communication while Teaching Primary School Students. *Journal of Development and Social Sciences*, 2023, Vol. 4, No. 3. S. 664–673.
10. Noroozi, F., Corneanu, C. A., Kamińska, D., Sapiński, T., Escalera, S., & Anbarjafari, G. Survey on Emotional Body Gesture Recognition. *IEEE Transactions on Affective Computing*, 2021 12(2), 505–523.

11. Petković, U., Frenkel, J., Hellwich, O., & Lazarides, R. Nonverbal Immediacy Analysis in Education: A Multimodal Computational Model. *Lecture Notes in Computer Science*, 2024, 14335, 326–338.

